

בדין גרעון כסף

א

במסכת קידושין דף טז ע"א מבואר, דמקור דין גרעון כסף נאמר גבי אמה, ומשם לומדים לעבד עברי, כדאמר חזקיה: "דאמר קרא 'והפדה', מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאה". וישנו מקור נוסף המובא בתורה, גבי נמכר לעכו"ם דכתיב "מכסף מקנתו". ולכאורה צ"ב אמאי צריך שני פסוקים, ולא ילפינן שכיר שכיר? וכי תימא ד"מכסף מקנתו" נצרך לאם נמכר במנה והשביח ועמד על מאתיים דמחשבין לו מנה בלבד, דכתיב מכסף מקנתו, כפי שכתוב בגמ' לקמן (כ"ע א) – עדיין יקשה, דיכתוב דין זה דהשביח, ונלמד גם מזה דין פשוט של גרעון כסף, ומזה נלמד לאמה ועבד.

ואולי נאמר, דכיון דכתיב גבי אמה וכן גבי נמכר לעכו"ם, ואילו בעבד הנמכר לישראל לא כתיב, ומעתה מהיכי תיתי: אי מאמה – מה לאמה דכן מיקדשא בכסף, נמכר לגוי יוכיח; ואי מנמכר לגוי – מה לנמכר לגוי דכל קניינו בכסף, אמה עבריה תוכיח; וחזר הדין וכו'. וא"כ לפי"ז מסקנת הגמ' היא, דנצרכו שניהם גבי הלימוד לעבד הנמכר לישראל. ולפי"ז קצת קשה אמאי הגמ' בראשיתה, בחיפושא אחר מקור לקניין כסף בעבד, למדה דין זה מעבד הנמכר לעכו"ם בכסף מקנתו, וכן למדה זאת מאמה העבריה מ"הפדה", וגבי עבד הנמכר לישראל לומדת זאת הגמ' מהיקשא דעבד עברי לאמה העבריה, ואם כדברנו – אמאי צריך היקשא, ולא יכולה היתה הגמ' ללמוד זאת במה מצינו מנמכר לעכו"ם ואמה העבריה? ובאמת הרא"ש בתוספותיו (ר"ה 'הואיל') כבר הקשה זאת, ותירץ דאפי' הכי היקשא עדיפא. ולכאורה עדיין צ"ב, דאם גבי קניין כסף היקשא עדיפא, הוא הדין גבי גרעון כסף, וא"כ הדרא קושיא לדוכתיה, דיכתוב בנמכר לעכו"ם ונלמד שכיר שכיר מלבד הנמכר לעכו"ם לנמכר לישראל.

ונראה דקושיא זו ניתן גם להקשות על תוס' לעיל יד ע"ב, ד"ה 'מוכר עצמו', דהקשו אמאי איצטריך למילף מוהפדה דנקנית בכסף, נילף אמה עבריה מעבד עברי, ועבד עברי הנמכר לישראל מעבד עברי הנמכר לעכו"ם? ומתוך תוס', דאה"נ, אלא דצריך את הפס' והפדה ללמוד גרעון כסף באמה. וכן כתב גם התוס' רא"ש גופיה. והקשה המהרש"א, דעדיין קשה, דהרי דין גרעון כסף ישנו בעבד הנמכר לעכו"ם מדכתיב מכסף מקנתו, וא"כ נילף גם עניין הגרעון כסף מעבד הנמכר לעכו"ם, ונשאר קשה קושיית תוס', דוהפדה מיותר לגמרי. ומחדש המהרש"א, דאי אפשר ללמוד גרעון אמה עבריה ממה שמצינו אצל נמכר לעכו"ם, כיון דאין אצלו יציאת שש ומכירתו עד היוכל, משא"כ אמה ועבד דיש להם יציאת שש.

ובקצרה ישנם שני דיני גרעון כסף: א. גרעון כסף אצל עבד הנמכר לעכו"ם. ב. גרעון כסף אצל אמה עבריה ועבד עברי הנמכר לישראל.

ולכאורה דבר זה צ"ב: מאי שנא גרעון כסף דכתיב גבי עבד עברי הנמכר לעכו"ם מעבד עברי הנמכר לישראל? ועוד קשיא לי מדברי התוס' רא"ש גופיה, דהנה הגמ' לעיל בחיפושא אחר מקור לקניין כסף מביאה את הפס' גבי אמה עבריה, דכתיב והפדה מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאה; שואל התוס' רא"ש איך לומדים מכאן דאמה עבריה נקנית בכסף, דיכול להיות דנקנית היא בשטר והכסף הוא כעבור דמיה ולא עצם הקניין, ומשווי זה היא גורעת? ומתוך הרא"ש, דיש לומר דהפדה הוי ליה גילוי מילתא מנמכר לעכו"ם, דשם גרעון פדיונו מעין קנייתו. עכ"ד. ואם כדברי המהרש"א, דישנם שני דינים בגרעון כסף, גרעון כסף הנאמר בנמכר לעכו"ם וגרעון כסף בנמכר לישראל, אזי קשה: איך ילפינן קניין מעכו"ם הנאמר גבי גרעונו, לקניין אמה דגם שם יש גרעון וממילא תיקנה כמו גוי?

ב

ונראה דכדי להבין מהות דין גרעון כסף צריכים אנו להתבונן בשאלת הרא"ש והיא: איך הגמ' לומדת מוהפדה הנאמר גבי אמה עבריה דנקנית היא בכסף.

יעויין ברש"י (יד ע"ב, ד"ה 'שמגרעת') שמבאר, דאם לא נקנתה בכסף כמה היא מגרעת. מבואר א"כ ברש"י, דכיון דהגרעון נעשה מכסף הקניין, אזי מוכח מזה דניקנית היא בכסף. ולכאורה ניתן להוכיח דין זה של רש"י דגרעון כסף הו"ל מכסף הקניין מסוגיא לעיל דף יא ע"ב, דלומדת דאמה נקנית בשני פרוטות, וכך היא רוצה לומר דלבית שמאי גם אשה תיקנה כדינר, כיון דכפרוטה אי אפשר לגרוע באמה עבריה, ולכן נקנית היא בשני פרוטות וכך כדינר לבית שמאי עיי"ש. הרי לן מהגמ' שם דהגרעון הוא מכסף המקח, דאל"כ אלא שהגרעון מדמי השווי – איך מוכח מכאן דנקנית בשני פרוטות, דאולי תיקנה בפרוטה, וכמו באשה לבית הלל, ורק באמה יש דין גרעון כסף מדמי השווי? אלא ע"כ דדין גרעון כסף נעשה מכסף המקח.

ברם יעויין בריטב"א (שם, ד"ה 'הפדה'), דמביא פירוש רש"י ומקשה עליו, דא"כ איך מוכח מכאן דנקנית היא בכסף, דאולי נקנתה בשטר ונתן את הכסף בתורת דמים, והיא גורעת מערך דמים אלו; ולאור זה מפרש הריטב"א, בהביאו את שיטת ר"ת, דמגרעון כסף למדנו דיכולה היא לקנות עצמה בכסף, וא"כ כשם שהיא קונה עצמה בכסף כך היא נקנית בכסף, וכך גם עבד עברי הקונה עצמו בגרעון כסף כאמה עבריה נקנה בכסף.

יוצא, דלהבנה זו דין גרעון כסף מתפרש בתורת קניין, דהעבד קונה עצמו, ומזה נלמד לקניין אחרים בו. ולכאורה היה ניתן לומר דמתלוקת רש"י והריטב"א תליא בהסבר הגמ' לקמן (כ ע"א), דשם כתיב דבנמכר במנה והשביח אין מחשבינן אלא מנה, ובנמכר באלף והכסיף אין מחשבינן אלא מנה. וניתן לחקור מהו הדין המקורי, ובהתאם לכך – מהו חידושה של התורה: האם עיקר הדין הוא דנמכר ונפדה כפי קניינו, ומכל מקום כאשר הכסיף ישנו קולא לגביו דפודה הוא את עצמו כפי השתא; או להיפך, דעיקר דינו דנפדה הוא כפי השתא, רק בהשביח ישנו קולא גביו דפודה את עצמו מכסף מקנתו. ולכאורה ניתן היה לחלות מחלוקתם בחקירה זו, דלשיטת רש"י עיקר דינו דנפדה כפי קניינו, ולשיטת ר"ת כפי שהובאה בריטב"א עיקר דינו דנפדה בגרעון כסף כפי מחירו השתא, דפשוט הוא דאם הו"ל קניין אזי נקנה הוא כפי מחירו הנוכחי, והיינו כדהשתא.

ולפי זה מקשה המהרי"ט (יד ע"ב, ד"ה 'והפדה'), דאיך לומדים קניין אחרים בו מקניין עצמו, דהרי הוא מוחזק בגופו, ויותר קל לקנות עצמו מאשר אחרים יקנו אותו, כגון הפקר דמועיל לו לזכות בעצמו ולא מועיל לאחרים, וכן מצינו שקטן קני לנפשיה ולא מקני לאחריני. ועוד מקשה המהרי"ט קושיא עצומה, דאם הו"ל קניין, הרי דצריך דעת מקנה, ומצונו, וא"כ איך גרעון כסף קונה עצמו בע"כ של אדון? ועוד ניתן לנו להקשות על דברי ר"ת, דלכאורה משמעות הקניין היא העברת חפץ שרוצה המקנה להקנות והקונה לקנות, ובא לידי ביטוי במעשה הקניין. אבל ודאי מה שמקנה המוכר קונה הבעל-דבר הרוצה לקנות, וא"כ הכא דין העבדות המצוי אצל האדון לא נקנה הוא לעבד, מאחר שלעבד אין עבדות בעצמו, אלא יוצא הוא לחירות, וקשה להתבונן על זה כעל משמעות קניינית. ועוד קשה לומר דבשעת קניית העבד קנה האדון זכות שעבוד והעבד זכה בחזרה בזכות שעבוד זו, דלפי זה אדם משועבד לעצמו – דאין זה סברא, דוודאי אדם לא משועבד לעצמו אלא עושה הוא בעצמו כרצונו, כי כך הוא ביחס לעצמו.

ג

ולביאור עניין זה יש לנו לעיין בדברי התוס' רי"ד בסוגיא לקמן (כא ע"ב) גבי נרצע, וז"ל:

ראיתי כתוב בשם רבינו תם, דהא דלא תנא "וקונה את עצמו בגרעון כסף" משום דאין שייך בו, כיון דלא נקנה בכסף. וכן נמי הנקנה בשטר בלא כסף, כגון אם מכר האב את בתו בשטר ולא קיבל כסף, דהא כתיב "והפדה" מלמד שמגרעת פדיונה ויוצאה, ונפקא לן מהתם שנקנית בכסף, אלמא משמע הנקנית בכסף יוצאה בכסף, אבל בשטר אינה יוצאה בכסף, דאי סלקא דעתך הנקנית בשטר יוצאה בכסף – אימא האי "והפדה" מיידי כגון שנקנית בשטר, אבל בכסף מגלן דנקנית; אלא בע"כ היינו סברא, היכא דקיבל אביה כסף – מגרעת, היכא דלא קיבל – מה יגרע?

ואומר על זה רבינו ישעיה בעל התוס' רי"ד:

ואינו נראה לי לומר שמי שנקנה בשטר אינו מגרע פדיונו, דהא הכי תנן "עבד עברי נקנה בכסף ובשטר וקונה את עצמו בשנים וביובל ובגרעון כסף", ובעל כרחין האי גרעון כסף אכולהו קאי, בין אם נקנה בכסף בין אם נקנה בשטר, דאי סלקא דעתך דווקא הנקנה בכסף – הוי ליה למיתני הכי: "והנקנה בכסף יוצא בגרעון בכסף"; מדקתני "ובגרעון כסף" סתם – שמע מינה אתרוויהו קאי, בין על נקנה בכסף בין על הנקנה בשטר. ולא מיבעיא הנקנה בשטר וזקף המעות עליו בהלוואה, שיוצא בגרעון כסף, אלא אפילו הקנה לו האב את בתו בשטר במתנה ולא רצה האב לקבל ממנו דמים יוצאה בגרעון כסף, שכיון שזיכתה תורה לצאת בפדיון – מה לי במכר מה לי במתנה. והנרצע, שאינו יוצא בגרעון כסף – אין הטעם מפני שלא נקנה בכסף, אלא מפני שקנסתו תורה להנרצע לעבוד עד היובל, ולפיכך אינו יוצא בגרעון כסף, שלא זיכתו תורה לכך, כי אם ביובל ובמיתת האדון.

ועיין במשנה למלך (הל' עדים פ"ג ה"ז), דמדייק מלשון הרמב"ם, שהנרצע אינו קונה את עצמו אלא כיוכל ובמיתת האדון, דמדנקט הרמב"ם בלשון שלילה, נראה דכוונתו למעט גרעון כסף ושטר שחרור מנרצע וכו'. הרי דס"ל כדעת התוס' רי"ד. ועיין שם, שהקשה דדברי ר"ת המובאים בתוס' רי"ד סותרים לדברי ר"ת המובאים בריטב"א, דהילפותא מוהפדה משוה קניין דאחרים בו לקניין עצמו. עיין שם במשנה למלך, וצ"ע. ובאמת דהקושיא היא עצומה: דאם לדעת ר"ת דין גרעון כסף הינו קניין העבד את עצמו, אזי מדוע נרצע ונקנה בשטר אינם יכולים לקנות עצמם בכסף הגרעון, ומה איכפת לן איך נקנה עבד זה?

ד

והנה בהא דמבואר מדברי ר"ת, דמשום דיוצאה בכסף נקנית היא בכסף, הקשו הראשונים – הרשב"א והריטב"א – דהרי חזינן בקידושי א שה דלא ילפינן מגירושין לעניין שטר שיועיל ללא היקשא דיוצאה והיתה, ומוכת מזה דמקנייני יציאה לא נוכל ללמוד על כניסה. והנה אם נפרש דמה דעבד עברי יוצא בכסף הוא מדין הקניינים, היינו שמקנה לו את גופו בחזרה בכסף – אז שפיר נוכל למילף דמהני גם בהקנאת גופו לאדון קניין כסף, ולא דמי כלל לקידושין, דלא ילפינן מגירושין, משום דחלות קדושין וחלות גירושין הם עניינים נפרדים. אמנם נראה, דאם נימא דכל השקלא וטריא כאן הוא מדין קניינים – קשה באמת: למה לן קרא מיוחד בעבד עברי דנקנה הוא בכסף, דמאי שנא מכל חפץ רגיל דנקנה בכסף? אלא ודאי כפי שביארנו לעיל בהגדרת עבד עברי², דקניין עבדות אינו ככל קנייני ממון, והוא "חלות שם עבדות" שחידשה תורה בעבד עברי, ובזה שקלינן וטרינן מנלן דנעשה חלות זו ע"י כסף, וכפי שביארנו לעיל, עיין שם; ולפי זה גם יציאתו לחירות אינו סתם הקנאה שמחזיר לו גופו, אלא דין יציאה שנתנה לו תורה. וא"כ שפיר הקשו הראשונים, דמהא דידעינן דמועיל כסף ליציאה לא נוכל למילף שיועיל לעשותו לעבד, דהוי שתי חלויות נפרדות.

לאור זאת נלע"ד, דגם לדעת ר"ת הוי ליה דין יציאה ושתי חלויות נפרדות. וכדי להבין זאת נעיין בשיטת רש"י, שביאר דילפינן דאמה נקנית בכסף מעצם זה שמגרעת פדיונה, הרי שהיא מגרעת מדמי המקח, וממילא ילפינן דנקנית בכסף. ומקשה ע"ז הריטב"א, דהא מנלן, אולי נקנית היא בשטר ורק הכסף שהיא מגרעת הינו כסף השווי שניתן תמורתה לאב, ומנלן דנקנית היא בכסף? ועיין במהר"ם שתיריך קושיית הריטב"א על רש"י, וז"ל:

שרש"י ז"ל רצה לומר שמשמעות הכתוב הוא שמיד שמגרעת פדיונה היא יוצאה בלי שום דבר אחר, א"כ שמע מינה שהכסף הוא הקניה, שאם קנאה בשטר או בדבר אחר זולת הכסף, ע"כ כשיוצאה ממנו תצטרך ג"כ לדבר אחר זולת נתינת הכסף לאדון, בדרך משל שקניין מטלטלין הוא במשיכה והכסף נותנים בתורת דמים³, וכשרוצה המוכר לחזור ולזכות

2 במאמר "הגדרת עבד עברי".

3 ניתן להביא כאן את קושיית ר' שמואל רוזובסקי על דברי המהר"ם, דלפי דברי המהר"ם יוצא דמוכר חוזר בו מקניינו, וקשה להלום זאת, דוודאי כשרוצה לחזור ולזכות במטלטלים הרי זה קניין חדש שקונה עתה הימנו חזרה, ולא שעתה הוא רק מבטל את הקניין הקודם וכמו בגרעון. וצ"ע.

במטלטלין מהלוקח, אע"פ שהלוקח חוזר ומקבל ממנו הכסף, עדיין אינם חוזרים להיות לבעלים הראשונים עד שיחזור המוכר הראשון וימשוך אותו מהלוקח שקנה אותו ממנו.

המתבאר מדבריו הוא, דגרעון כסף אינו מעשה קניין שהעבד חוזר לקנות את עצמו מרשות האדון, אלא הגדר הוא ביטול המכירה של העבד, דאם כל כח והבעלות של האדון הוא משום הכסף שבו קנה אותו לעבד – בזה אפשר ע"י שמגרעת פדיונה לצאת מרשותו בלא שום דבר, שבהחזרת כסף הקניין מבטל המכירה; אבל אם הקניין עבדות היה ע"י שטר או דבר אחר – מה תועיל החזרת הכסף לבטל קניין העבדות שחל ע"י השטר או דבר אחר? ומובן היטב לפי זה דעיקר דין גרעון כסף צריך שיהיה לפי חשבון מקנתו, כיון שצריך להחזיר הכסף שבו חל קניין העבדות, וע"י החזרת הכסף מתבטלת המכירה לעבד.

אם כן תבואר לך שיטת רש"י, דבאמת לולא כתבה התורה דין זה דגרעון כסף כלל לא היינו אומרים זאת, ולאחר שכתבה אזי בפשטות ניתן להבין דהו"ל שחרור כמו שטר ויצאת שש, ואפילו נעשה בעל כרחו של האדון, אלא דהגמ' לומדת מדין גרעון כסף דין קניין כסף – למד מזה רש"י שיש כאן גדר בדין גרעון כסף, והוא דאין זה שחרור רגיל (וכגון שטר ויצאת שש), אלא ההגדרה בזה היא: החזרת דמי המקח, דנעשה אפילו בעל כרחו של האדון. והיינו⁴ דהגדרת העבדות שלו היא עבודת שש וחילופיה – היינו: דמי שש שנים – ויש ביד העבד היכולת לבטל את מעשה המכירה ע"י החזרת דמי המקח. מזה למדנו דנקנה הוא בכסף, שהוא המחיל עבדות ללא שום דבר אחר, וכל הזיקה המאגדת בין האדון לעבד נוצרת ע"י כסף. לכן כשפודה עצמו בגרעון כסף מפריד הוא את הזיקה שנוצרה.

ה

ואם כנים דברינו בהבנת רש"י, אזי ניתן כך גם להבין את דברי רבינו תם בהוספת נופך. דנראה שרבינו תם הבין כרש"י, אלא שנתקשה שגם אם אנו אומרים דגדר גרעון כסף הוא ביטול מקח, אבל סוף כל סוף מעשה שחרור הוא, ואם כן איך לומדים מכאן למעשה קנייני, דשונה הוא מהותית מיציאה, דדין שחרור לה. לכן למד ר"ת דבאמת גרעון כסף הוא ביטול המקח, וכרש"י, רק סוכר ר"ת דעצם זה דהו"ל ביטול המקח לימד אותנו דכך הוא כל הגדרת העבד שנקנה בכסף – היינו: היכולת שניתנת לעבד לבטל מכירה זו אפילו בעל כרחו של האדון מלמדת אותנו על עוצמת הזיקה שנוצרה בין האדון לעבד, דהגדרתו היא: שווי של עבודת שש שנים שיש ביד העבד לשלם תמורתה בשווי כספי של עבודת שש שנים, או לחילופין לעבוד שש שנים. וכיון דיכול העבד לבטל זיקה זו כתשלום תמורת שש שנים אלו, ואפילו בע"כ של האדון, אזי ילפינן מזה דגם אפשר ליצור זיקה זו ע"י כסף שניתן עבור שש שנים עבדות, דאם היה גרעון כסף גם בנקנה בשטר אזי ודאי דגרעון כסף הוא שחרור ככל השחרורים, וכגון יציאת שש ושחרור שטר, וא"כ אין בזה כדי ללמדנו דיכול הוא להיקנות בכסף, דלא ילפינן כניסה מיציאה; אלא ודאי שדין גרעון כסף הו"ל ביטול מקח, וכביכול העבד קונה עצמו ומחזיר השעבוד להתחלה. ולמדנו על הזיקה הנוצרת ביניהם, דיכולה היא להיבטל ע"י תשלום, וא"כ בוודאי דיכולה היא כך לחול.

4 עיין במכילתין דף יט ע"ב ברש"י ד"ה 'לאו לקידושין ניתנו, וז"ל: 'ואינו מקדשה אלא ע"י גרעון שיש לו עליה, דהוה מלוה, שהרי היא חייבת לו או הם או שוויים, והיא עצמה משכוך'.

כך מיושבת קושיית המשנה למלך בסתירת ר"ת, דבאמת ס"ל לר"ת כרש"י, דגרעון כסף לא הו"ל שחרור רגיל אלא ביטול המקח, ולמדנו מכאן הגדרה, וממילא ילפינן על יכולת העבד להיקנות בכסף, כיון דאנו מדברים על היכולת ליצור זיקה זו. ושפיר מקישינן יציאה להויה, ור"ת גופיה העמיק בינה וסובר דביטול מקח זה יכול הוא להיעשות רק אם הוא כביכול קונה את עצמו, שאחרת חוזרים אנו לדבר על שחרור רגיל, דאין ללמוד ממנו על אופן הקניה.

לפי זה מתורצת קושיית המנחת חינוך (מצוה מג אות י) על דברי ר"ת, דהנה הגמ' בדף יא ע"א אומרת דאינה נקנית בפרוטה כיון דלא שייך גרעון בפרוטה, על כן צריך דינר; ולכאורה קשה על דברי ר"ת, דהרי בפרוטה חל המכר, וכמו כל מכר, והפרוטה הנוספת היא דמי העבד, וא"כ רואים אנו דשייך קניין אף דלא שייך גרעון וכמו בשטר? ועיין שם במנחת חינוך, דיישב זאת דכיון דילפינן קניין כסף מן והפדה כיון דמגרע נקנית היא בכסף, א"כ אפשר שדווקא בכסף גילתה התורה דין גרעון, והיכא דלא שייך גרעון בכסף לא שייך קניין כסף, וחוצ' מקניין כסף לא גילתה התורה דין גרעון כסף כלל. ולא הבנתי תירוץ, דהרי בפשטות גילתה תורה מן והפדה דין זה דגרעון כסף, וזה שייך בכל העבדים; ועוד לימדה תורה דין קניין כסף, ואיך תלה זה בזה המנחת חינוך? ולפי דברינו מתורץ להפליא עד שאין כלל מקום לשאלה, דהרי עצם זה שלמדנו קניין כסף מדין גרעון כסף לימד אותנו דלולי כתבה התורה גרעון כסף לא היה נקנה בכסף, וא"כ למדנו מכאן על הזיקה הנוצרת בין האדון והעבד, וכאמור, וגם אופן הזיקה נלמדת מגרעון כסף, והיינו שצריך שיהא הקניין בעל יכולת גרעון, דהרי משם למדנו על עצם הקניין. וא"כ שונה הוא קניין כסף סתם הנעשה בכל מכר לקניין כסף בעבד עברי, שגדריו נלמדים לפי גדרי גרעון כסף, והיינו דמי המקח צריכים להיות גם השווי שלו. ולפי זה לשיטת ר"ת צריך ליתן בשעת הקניין יותר מפרוטה לעצם החלת הקניין, דבלאו הכי לא שייך גרעון כסף, וכמו בשטר, וממילא אינה נקנית אם לא נתן דמי הקניין יותר מפרוטה. ועיין במנחת חינוך שם ד"ה 'ובאמת', דגם כתב זאת בדעת ר"ת.

ולענ"ד ניתן להוכיח זאת מתוס' לעיל דף ד ע"ב ד"ה 'מעיקרא', דהנה הגמ' שם מנסה ללמוד ק"ו מאמה עבריה לקידושי אשה, שתיקנה בכסף, ולא נצטרך לכך פסוק; ודוחה זאת הגמ', דמה לאמה עבריה שכן יוצאת היא בכסף, משא"כ אשה דאין יוצאת בכסף. והקשה ר' יעקב מאורליינש בתוס', דאכתי קשה, דילמד בהיקש אמה עבריה לאשה דתיקנה היא בכסף, דע"ז לא ניתן לפרוך פירכת הגמ', דאין משיבין על ההיקש; ומתורץ התוס' בתירוץ הראשון, שאם היינו לומדים קניין כסף מאמה היינו מצריכים שתי פרוטות בקידושי אשה, וכמו באמה עבריה, ולכן צריך פסוק מיוחד לגבי אשה, עד כאן תירוץ הראשון. ולכאורה תימה, דאיך ילפינן לאשה דיהיה צריך שתי פרוטות, והרי ניתן היה ללמוד מאמה את עיקר דין קניין כסף, שהוא כמו בכל התורה כולה, בפרוטה, ומה שצריך פרוטה נוספת גבי אמה הוא דין בגרעון כסף השייך גבי אמה עבריה בלבד, וזאת לא היינו לומדים גבי אשה, דלגבה לא שייך גרעון כסף. אלא על כרחך דלמד תוספות דעניין קניין כסף האמור גבי אמה עבריה דינו שתי פרוטות כיון שנלמד הוא מגרעון כסף, ולכן לא היה ניתן לחלק וללמוד גבי אשה רק את עיקר קניין הכסף, אלא דווקא את כל דין קניין הכסף, וגם דין שתי פרוטות האמור גבי אמה.

אמנם ניתן לדחות זאת ולהביא גדר אמצעי בגדר קניין כסף האמור גבי אמה עבריה, דעיקר קניין הכסף האמור שם נעשה בפרוטה, אלא שישנה חובה לזקוף פרוטה נוספת בתורת מלווה, כיון דנלמד דין זה מגרעון כסף, וגם ככה"ג לא ניתן להפריד את עיקר הקניין מדין שתי הפרוטות (והוכחת התוס' עדיין קיימת). וכהבנת הסמ"ע (סי' קצ סק"א) בעיקר קניין כסף, וכן הבין המנחת חינוך (מצוה מג אות י) בדעת רבנו ישעיה בעל התוספות רי"ד, עיי"ש. ומכל מקום ניחא טפי לפרש את תוס' כדברינו, דעצם הקניין מוגדר אחרת.

1

ולענ"ד ניתן בהגדרתנו זו לתרץ קושיא עצומה, שמתחבט אני בה רבות, וכעת נוסיף תוספת ביאור להגדרתנו הראשונה גבי עבד עברי.

דנראה שלמדו הראשונים והאחרונים, שבעבד עברי ישנם שני אופני שחרור: הראשון – בעל כרחו של האדון, והוא ע"י גרעון כסף ויציאת שש שנים, והאופן השני – מרצון האדון והעבד, ונעשה בכל האופנים, משום שלא גרוע דינו מדין עבד כנעני דיוצא בכל גווני. וניתן להוכיח זאת מהסוגיא לקמן, דף טז ע"א, דאמרינן שם שעבד משתחרר בשטר, ושואלת הגמרא: "האי שטר היכי דמי, אי דכתב לי שטרא אדמי" – היינו כסף", עד כאן. ולכאורה קשה, דהרי קימ"ל דדין גרעון כסף שיוכל לפדות את עצמו ע"י כסף אף בעל כרחו של האדון ישנם בזה דינים: דאין לוה וגואל, ואינו נגאל לחצאים, וכן אינו נגאל ע"י קרובים, דבעינן והשיגה ידו, וא"כ איך אפשר שייפדה עבד עברי ע"י שטר אדמי? הא לא עדיף שטר חוב שלו מ-לווה ונתן מעות בעין, דאינו מועיל משום דלא מקרי והשיגה ידו, והכי נמי שטר חוב שלו ודאי לא מקרי והשיגה ידו. על כרחך צריך לומר, דלא איירי הכא בעל כרחו דאדון ומשום דין גרעון כסף, אלא דאיירי מדעת האדון, ומדעתו שפיר יוצא בכסף גם בשטר חוב, דלא גרע מעבד כנעני שיוצא בכסף אף ב-לווה מעות. ועיין ברשב"א דמוקי גם כן הכא דאיירי מדעת האדון. ועכ"פ הרי מוכרח דגם בעבד עברי יש דין דשחרור כסף כמו בעבד כנעני, וכפי מה שכתב רש"י דף טז ע"א ד"ה 'גופו קנוי', דבשטר שחרור נפיק משום דלא גרע מעבד כנעני.

ולכאורה⁵ קשה, דהא דשחרור כסף בעבד כנעני הוא דין קניין לעצמו, שהוקש לקרקעות, ויש בו קניין כסף כמו בקרקעות, וע"כ נקנה גם כן לעצמו בכסף מדין קניין, אבל עבד עברי, דלא הוקש לקרקעות, לכאורה לא שייך בו שחרור כסף מתורת קניין ורצון האדון, אלא רק דין גרעון כסף בעל כרחו של האדון ועפ"י גדריו! וניתן גם להביא כאן קושיית המנחת חינוך, שדומה לקושייתנו, דהנה כתב המנחת חינוך (מצוה מג אות יד, בדרך הרביעית, ר"ה י'אס'), דנראה שדווקא בתורת גרעון כסף סוכר ר"ת שאינו יוצא אם נקנה בשטר, אבל בכסף ברצון האדון יוצא, דלא גרע מעבד כנעני שיוצא בכסף – בזה מודה ר"ת, דאף אם נקנה בשטר יוצא בכסף. ומקשה על זה המנחת חינוך, שמראית ר"ת שיוצא בשטר אינו יוצא בגרעון כסף נראה אחרת, דהראיה שלו היא מדילפינן בקידושין יד ע"ב דאמה עבריה נקנית בכסף מהפדה, דהיינו מדחזינן דיוצאת בכסף מוכח דנקנית גם כן בכסף, ואי אמרינן דגם אם נקנית בשטר יוצאת בכסף – איך ראייה דנקנית בכסף, עיין שם, דזו ראיית ר"ת, ולפי

5 עיין תוס' מגילה כג ע"ב, ד"ה 'שמין', שהקשה זאת.

מה שכתבנו דר"ת מודה דיוצאת בכסף ברצון האדון בכל עניין, א"כ הדרא קושיא לרוכתה: מנלן דנקנית בכסף?

ומתריך המנחת חינוך, דבאמת כך הוא להסלקא דעתך, דלא ידעינן כלל דנקנה בכסף, ואם כן כיון שאינו נקנה בכסף אינו דומה לעבד כנעני; אבל כיון דילפינן דנקנה בכסף דומה הוא לעבד כנעני, אם כן נהי דדין גרעון כסף לא שייך בנקנה בקניין אחר, אבל על כל פנים יוצא בכסף כעבד כנעני, דלא גרע, וקל וחומר הוא. ומסיים על זה המנחת חינוך: "ואינו לומד כעת בעיון היטב".

ולכאורה תירוץ המנחת חינוך קשה הוא, דהא גם לאחר דילפינן קניין כסף גבי עבד עברי – שונה דינו מדין עבד כנעני, וכמו שהוכחנו, דהרי כל קניין כסף האמור גבי עבד עברי נלמד מגרעון כסף, ואיך נלמד מזה לעיקר דין קניין כסף ונשווה דינו לעבד כנעני דקונה עצמו בכסף מרצון האדון?

ולפי דברינו ניתן לתרץ – וביתר דיוק: להבין את תירוצו של המנחת חינוך – שהרי כבר למדנו מעצם זה שלומדת הגמרא מגרעון כסף האמור בעבד עברי קניין כסף, דכל הגדרת שעבודו של העבד עברי היא במציאות הממונית, שהיא עבודת שש שנים או חילופיה, והיינו שווי עבודת שש שנים, וע"י גרעון כסף מבטל הוא קניינו הראשוני ומבטל שעבוד זה. הרי לנו דאפשר ליצור שעבוד זה ע"י שווי כספי של שש שנים עבודה דקונה האדון, וכך לומדים קניין כסף בעבד עברי, ואם היה גרעון כסף בשטר לא יכולנו ללמוד דנקנה הוא בכסף, דהרי בגרעון כסף דנעשה בעבד הנקנה בשטר אין זה ביטול המקח והחזרת מציאותו הממונית לקדמותה, דהרי השעבוד חל ע"י שטר, ועל כרחך דין שחרור לו, ואין ללמוד מזה למציאותו הממונית, וכ"ש דאין ללמוד דנקנה הוא בכסף, ועל כרחך דנקנה בשטר אין גרעון כסף. אבל בוודאי שדין גרעון כסף – תורת שחרור לו, ולא שהעבד קונה עצמו, והראיה היא דנעשה בעל כרחו של האדון, וחידשה התורה שביד העבד לבטל שעבוד זה שנוצר אפילו בעל כרחו של האדון. ומכל מקום אחר שלמדנו הגדרה זו בעבד עברי, שייכת היא לכל העבדים, וגם לאלו הנקנים בשטר, רק דשם לא שייך תורת גרעון כסף, דאם כן לא נוכל ללמוד קניין כסף; אבל סוף כל סוף גם שעבודם מוגדר בעבודת שש שנים וחילופיה דשווה כסף, ולכן אם רוצה האדון בביטול שעבוד זה או אפילו מכירת העבד לעצמו יכול הוא מרצונו.

וזהו תירוצו של המנחת חינוך, דאחר שלמדנו קניין כסף, וזאת למדנו בגרעון כסף, והגדרה למדנו כאן, אזי דומה הוא לעבד כנעני, וקל וחומר הוא, דעבד כנעני קנוי הוא ממש, מה שאין כן בעבד עברי דשייך בו רק שעבוד. ועיין לעיל במאמרנו לגבי עבד עברי⁶ בדעת הריטב"א, וצרף לכאן. ונראה דגם לדעת הריטב"א, דבמפקיר עבדו מצריך הריטב"א שטר שחרור לקניין איסור, יודה הכא דייפקע לגמרי ע"י נתינת כסף מרצון האדון, כיון דיוצא הוא כתורת גרעון כסף, רק לא בעל כרחו אלא מרצון האדון, והיינו בתורת גרעון כסף.

וכך ניתן להבין במנחת חינוך, דאם לא כן אין ביאור לקושייתו על רבינו תם. אלא על כרחך דדין גרעון כסף ישנו בשני אופנים, ולפי מה שאמרנו, דהגדרה אחת להם: שחרור וקניין מתורת שחרור, ודו"ק.

נאפשר לומר דרבינו תם המובא בתוספות רי"ד, דסבירא ליה כרש"י, דיבר על עבד עברי שנקנה בשטר, דלגביו לא שייך שחרור גרעון כסף, ואילו בדף יד ע"ב המובא בריטב"א, שדיבר על עבד עברי שקונה עצמו, דיבר רבינו תם לא על גרעון כסף מתורת שחרור, אלא מתורת קניין, וממילא דשייך גם לגבי עבד עברי הנקנה בשטר, ושם שייך קניין ממש, וכמו בעבד כנעני, ובכך יתרוץ שפיר. ופלפול הוא.]

ז

ולפי זה מיושבת קושייתנו המובאת בראש המאמר, דהקשינו מדוע לא ילפינן דין גרעון כסף מגרעון כסף האמור גבי נמכר לעכו"ם ע"י היקשא דשכיר שכיר? והשתא אתי שפיר, דאם היינו לומדים גרעון כסף מנמכר לעכו"ם – אין ביד זה ללמדנו דין גרעון כסף הכלול בחידושה של תורה, דתורת שחרור לה, אבל נעשה הוא ע"י ביטול המקח, ולא כמו שחרור שטר ויציאת שש. ונפק"מ דאין זה חל בעבד הנקנה בשטר ובנרצע, דהרי בנמכר לעכו"ם למדנו שני דינים: דין קניין כסף, הנלמד מפסוק מפורש, ודין גרעון כסף, דאף הוא מפורש להדיא; והיה ניתן לומר דשחרור רגיל הוא, וכגון בשטר. אבל השתא דלמדנו גרעון כסף מהאמור גבי אמה עבריה, ומזה למדנו קניין כסף – התחדשה לנו הגדרה בדין גרעון כסף, וכנ"ל.

ואולי לזה כיון המהרש"א המוזכר לעיל, דתירץ בתוס' דשני גרעונות ישנם כאן ודינים שונים להם: גרעון כסף האמור גבי נמכר לעכו"ם וגרעון כסף האמור גבי נמכר לישראל, ואין ללמוד מזה על זה. ואולי כך נאמר, דדין גרעון כסף האמור בנמכר לעכו"ם – תורת שחרור לו, וכמו שחרור שטר, ואילו גרעון כסף האמור גבי נמכר לישראל – תורת שחרור מיוחדת לו, שהגדרתה הוא ע"י ביטול המקח, דמוסיף ר"ת דדומה הוא כאילו הוא קונה את עצמו.

ולפי זה יצא לנו חידוש גדול לדינא, דבגרעון כסף האמור גבי נמכר לעכו"ם גם ר"ת יודה דגם אם נמכר בשטר יוצא בגרעון כסף, וצ"ע לדינא. ועוד נראה, דניתן לפשוט את ספיקו של המנחת חינוך (מצוה מכ אות כא), דאולי יועיל בנמכר לעכו"ם גרעון פחות משו"פ, דכיון דגבי נכרי נחשב הוא ממון (כדמוכח בסוגיות הש"ס, ואכמ"ל), ולפי דרך זו שנקטנו נימא דהכי נמי, דאין זה דומה כלל לגרעון כסף הנאמר גבי נמכר לישראל, דצריך שתי פרוטות. אמנם נראה דאין זה מוכרח, וניתן לדחות, וכעין דחייתו של המנחת חינוך, עיין שם.

ח

וכך הוא לר"ת. אבל רבינו ישעיה (הלא הוא בעל תוספות רי"ד) סבירא ליה דשייך גרעון כסף גם בנקנה בשטר, ואפילו אם נתן במתנה את בתו לאמה. בוודאי נראה משיטתו דלמד, שגרעון כסף הוא שחרור כמו כל השחרורים, ולכן אין משמעות לאופן קנייתו, בין ע"י שטר ובין ע"י כסף. ברם לפי זה קשה: איך למד רבנו ישעיה דין זה דקניין כסף? הרי זה גופא שלמדנו קניין כסף מגרעון כסף – אתה צריך את רבינו תם בכדי להגיע להגדרתו.

וניתן להקשות קושיה נוספת, ואולי על פיה יש לתרץ את הקושיה הראשונה: דהנה מבואר בסוגיא בדף יא ע"ב, דאמה עבריה אינה נקנית בפרוטה משום דבעינן שיהיה גרעון כסף, עיין שם. ולשיטת רבנו ישעיה קשה: למה צריך שתי פרוטות לקניין? הלא מהני פרוטה לתחילת פרעון, ודמי שוויה יהיה ביותר מפרוטה, ויהיה הגרעון מדמי שוויה, וכמו בשטר. ועיין במנחת חינוך (מצוה מג אות ט), דהקשה כן. ותירץ דבאמת כך היא כוונת הגמרא, שיועיל גם פרוטה לתחילת פרעון, רק שתהיה השומה יותר מפרוטה. והוכיח דרבנו ישעיה סבירא ליה כדעת הסמ"ע בדין קניין כסף, יעויין שם. וכן עיין באבני מלואים (סי' כט סק"ב), דלמד מאמה דין קניין כסף כסמ"ע כסף שווי.

ונראה דקשה לומר זאת בפשט הסוגיא לעיל, ובכך לבאר גם את בית שמאי דישום הקידושין בדנינו. ולכן נראה לומר שלמדנו דין בגרעון כסף. והנה בנותן פרוטה לתחילת פרעון כפי שהוא עתה ליכא דין גרעון כסף, דאף אם ישומנה בדמי שוויה בהרבה דמים, מכל מקום כל זמן שלא שילם לאב דמים הנותרים לא שייך שתיתן לאדון כסף יותר ממה שיש לאדון תביעה עליה. ונמצא, דלעניין גרעון כסף אם נתן לתחילת פרעון רק פרוטה – ליכא בה אפשרות גרעון, עד שישלם לה דמים הנותרים, וחטר מעשה נתינת כסף הפסיקה. ודין זה שייך רק לגבי קניין כסף, דהרי כל קניין כסף נלמד מגרעון כסף; ולכאורה אפשר היה להעמיד דמדובר דנקנית היא בשטר והגרעון הוא מדמי השווי, אבל כיוון שהגמרא לומדת קניין כסף מזה – הרי שלמדנו שני דינים: דיש קניין כסף בעבד עברי, ודין שני – דבעיקר קניין כסף צריך שיחול גרעון כסף, ואם לא חל בעיקרו דין גרעון כסף אין זה חיסרון בדין גרעון כסף, דלא יכול לחול, דחל הוא בקניין שטר, אלא חסרון הוא בעיקר קניין כסף, דנלמד הוא מגרעון כסף.

וכי תשאל: סוף סוף איך לומדת הגמרא קניין כסף מוהפדה, כיון דאפשר להעמיד זאת בנקנית בשטר ויוצאת בגרעון דמי שוויה, וכשאלת הריטב"א על רש"י. וקשה לומר דלמסקנה ילפינן שכיר שכיר דנקנה עבד עברי בכסף, ורק דיש דין נוסף בגרעון כסף, וכנ"ל, ורבנו ישעיה סבירא ליה דשייך גרעון כסף בנקנה בשטר למסקנה – דצריך ביאור מה סברנו קודם דילפינן שכיר שכיר אליכא דרבינו ישעיה. ואולי נדחוק ונאמר דעצם הגדרת העבד, דמוגדר הוא על פי עבודתו (וממילא שווה הוא כדמי עבודתו) זאת ידעינן מסברא, ובוודאי שגרעון כסף מבטא זאת טוב יותר, אבל אין בזה כדי לומר דזה לא שחרור דיחול בכלום. ולכן הבין רבינו ישעיה דבאמת מגרעון כסף למדנו זאת, ולכן נקנה הוא גם בכסף; וגם למדנו דבקניין כסף צריך לחול עיקר דין גרעון כסף, וזאת רק למדה הגמ' בדף יד ע"ב. ולכן אף שאפשר להעמיד דמדובר בשטר ומגרעת עיקר השווי, אבל אין בזה כדי לסתור דעיקר גרעון למדנו דגורעת מערך העבודות, ואפילו אם הוא שוויה, רק דבקניין כסף למדנו דיחול הוא בתחילה. ועדיין צ"ע.